

UDK 271.2

ISSN 1409-5483

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ
ПРАВОСЛАВЕН БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
„СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ – СКОПЈЕ

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

КНИГА 21-22

2019

СКОПЈЕ, 2015/2016

ДЕЈАН БОРИСОВ

НОВИТЕ СКОПСКИ ЦРКВИ НА ПОЧЕТОКОТ ОД XX ВЕК

(Прв дел: *Свети Мина и Храм Славе*)

Низ црковната историја, уште од најстари времиња, градот Скопје секогаш бил епископско седиште, почнувајќи од старото Скупи, преку Јустинијана Прима, па сè до денес кога е центар на Македонската православна црква – Охридска архиепископија. Надворешниот изглед на градот ја отсликувал и религиозната припадност на неговите жители, па така во градот имало многу цркви и црковни градби, но ова се сменило со турското освојување на градот. Доаѓањето на исламските владетели и нивниот однос кон населението условило христијаните полека да се отселат од градот и да се населат во неговата околина и таму да изградат нови црковни објекти или да ги поправаат старите. Сепак, во градот забрзано се граделе нови градби, но тие ја рефлектирале религијата и културата на новите владетели, па така во Скопје и околината биле изградени повеќе џамии¹ чии минариња се гледале од далеку, а имало и медреса со една од најбогатите библиотеки со исламска литература на Балканот. Во XVI век од страна на освојувачите бил нанесен уште еден удар на христијанството во Скопје, имено, биле срушени многу од старите скопски цркви и манастири. Како пример ќе ја посочиме соборната црква посветена на Пресвета Богородица, како и манастирот *Свети Ѓорѓи – Горџ* на Виргин Брдо. Христијанските светии биле рушени, а на нивно место често пати биле градени исламски верски објекти. Странските патописци кои минувале низ Скопје, градот го идентификувале како ориентален град доминиран од исламската религија и култура. Но, ова се менува кон крајот на XVIII и XIX век кога христијанското население под влијание на општествените и економски промени полека почнува да се враќа во градот. Сведоштво за ова е градењето на црквата *Свети Богородица* во 1835 година. Сепак, крајот на XIX век градот Скопје го дочекува со само три православни цркви: *Свети Силас*, *Свети Димитриј* и *Свети Богородица*.

¹ Во почетокот на XX век во Скопје имало триесетина џамии.

Во првите три децении од XX век во Скопје биле изградени пет нови цркви: *Свети Мина*, *Храм Славе* (*Свети Архангел Михаил*), *Свети Великомаченик Георгиј*, *Свети Пејка* и *Свети Констанин и Елена*, со што градот имал вкупно 8 православни цркви, 16 парохии, 16 свештеници и 5.678 православни дома.²

Црква Свети Мина

Почетокот на XX век христијанското население го дочекува поделено меѓу две црковни јурисдикции, онаа на Константинополската патријаршија и онаа на Бугарската егзархија. Од „старите“ скопски цркви, црквата *Свети Силас*, ја ползувале приврзаниците на Константинополската патријаршија нарекувани патријаршисти, додека црквите *Свети Димитриј* и *Пресвета Богородица* ги ползувале оние што биле под јурисдикција на Бугарската егзархија – егзархисти.

Во последната деценија од XIX век доаѓа до поделба на патријаршистите на гркомани и србофили. Гркоманите биле сплотени околу црквата *Свети Силас* и митрополитот Пајсиј. Неговиот наследник, митрополитот Амвросиј, во Скопје бил само една година (ноември 1896 – ноември 1897). Амвросиј една година пред неговото доаѓање во Скопје бил избран за Преспанско-охридски митрополит, но, бил испратен во Скопје за да се спречи барањето на српската влада, Великата Porta да издејствува Константинополската патријаршија да постави Србин за скопски митрополит. Како компензација за неудоволување на српските барања, Константинополската патријаршија го поставува архимандритот Фирмилијан Дражиќ на должноста протосингел, помошник на скопскиот митрополит. Фирмилијан подоцна ќе биде поставен за Скопски митрополит, но на оваа должност ќе биде само две години 1902-1903, во периодот од 1897 година до 1902 година тој ќе управува со Скопската митрополија, но хиротонија за Скопски митрополит ќе добие дури во 1902 година.³ Токму во овој период се случува изградбата на првата црква во Скопје во XX век. Тоа е црквата *Свети Мина* која се наоѓала во најголемото скопско маало – Пајко Маало. Оваа црква била под јурисдикција на Константинополската патријаршија и била изградена меѓу црквата *Пресвета Богородица* и реката Вардар.

² *Алманах описниџине града Скопља 1918-1928 године*, ed. Неделковић Ст. Милан, Скопље 1928, IX.

³ Иван Иванић, *Македонија и Македонци. Опис земље и народа. Путниот са 43 слике*, Београд 1906, 482-484.

Со изградбата на *Свети́а Мина* секоја од црковните јурисдикции управувала со две цркви во градот, но сепак патријаршистите отишле чекор понатаму, па оваа црква имала две камбанарии, за разлика од останатите скопски цркви кои имале само по една. Камбанариите на оваа црква се лесно воочливи на сите разгледници и фотографии од градот Скопје од почетокот на XX век каде е прикажан левиот брег на реката Вардар.

Црквата *Свети́и Мина* е осветена во 1902 година, веројатно од страна на Фирмилијан, а непосредно по неговата хиротонија за Скопски митрополит на 15 јуни истата година. Понатамошните податоци за оваа црква се навистина скудни. Во *Алманахот на градои́ Скопје* за периодот 1918-1928 година стои дека во градот имало само три источно православни цркви, а изградени се уште три нови.⁴ Овој *Алманах* е публикуван 1928 година. Има сведоштва дека црквата *Свети́и Мина* постоела во тоа време, но овде таа не е спомната. Под постоечки источно православни цркви во *Алманахот* се подразбираат црквите: *Свети́и Сѝас*, *Свети́и Димитриј* и *Пресвети́а Богородица*.⁵ Имајќи ја предвид понатамошната историја на оваа црква, овој податок не наведува на размислување дека за време на Првата светска војна оваа црква била многу оштетена и истата не била во употреба. На слика 1 (фотографија од дваесеттите години на XX век), одесно е црквата *Пресвети́а Богородица*, а лево од неа е црквата *Свети́и Мина*. На сликата се забележува скеле околу камбанаријата на црквата *Пресвети́а Богородица*, а на црквата *Свети́и Мина* ѝ недостасува покривот.

Слика 1.

⁴ *Алманах ои́ишине града Скопје 1918-1928 ...*, IX. Црквата Храм Славе (*Свети́и архангел Михаил*) сè уште била во фаза на градба кога е составуван овој *Алманах*.

⁵ *Алманах ои́ишине града Скопје 1918-1928 ...*, 126-127.

Покрај оштетувањето на покривот, оштетени биле и двете камбанарии на црквата. Црквата не била обновена сè до 1933 година кога по наредба на тогашниот Скопски митрополит Јосиф Цвијовиќ, оштетувањата на црквата биле санирани, но двете камбанарии биле срушени, и истите не биле повторно изградени. Објектот на црквата бил саниран, но не за богослужбени потреби, односно не за да се користи како црква, туку истиот во периодот 1933-1935 е пренаменет во Црковен музеј. Сметаме дека Митрополитот Јосиф на предлог од страна на професорот и декан на Филозофскиот факултет во Скопје, Радослав Грујић, го основал Црковниот музеј, а финансиска поддршка добил од директорот на банката *Вардар*, Милан Јовановиќ-Стојмировиќ. Ова го темелиме на фактот што Грујиќ во Скопје веќе основал *Музеј на Јужна Србија*, а како историчар подоцна се залага за пренесување на црковните и културни движнини во Белград.

По Втората светска војна црквата *Светии Мина* повторно ја добива својата првенствена задача, т.е. таа повторно станува Дом Божји. Во оваа црква, на 19 јули 1959 година, Српскиот патријарх Герман и епископот Бачки Никанор, лично ја потврдуваат одлуката од македонскиот Втор црковно народен собор за избор на Доситеј за Архиепископ Охридски и Скопски и прв Митрополит Македонски. На истата литургија извршена е и првата хиротонија на епископ во обновената Охридска архиепископија, имено Никола Трајков е хиротонисан за епископ Преспанско-битолски.

За време на скопскиот земјотрес од 1963 година оваа црква била срушена и никогаш не е обновена. На местото каде се наоѓала оваа црква денес се простира дворот на обновената црква *Пресветии Божородица*.

Црква Храм Славе (Светии архангел Михаил)

По Првата светска војна, кога Скопје ќе биде под српска управа, во градот се градат четири нови цркви. Една од нив е и црквата *Храм Славе*, денес позната како *Светии архангел Михаил*. Во понатамошниот текст ќе ја именуваме како *Светии архангел Михаил*.

Во официјалната *Споменица* за храмот стои дека црквата *Светии архангел Михаил* е изградена на воени гробишта во близина на местото каде во 1915 година херојски загинал мајорот Андреја Грујиќ заедно со поголемиот дел од војниците од неговиот баталјон. Битката се одвивала на Гази Баба и била за зачувување на градот Скопје под српско владеење. Градот го напаѓаат бугарските војски. Поради неговата храброст, непријателот го погребал со сите воени почести, но неговиот гроб останал непознат.⁶ Постарите жители

⁶ *Споменица о Храму Славе на војничком бробљу у Скопљу*, Издање Одбора за Споменицу, Скопље 1934, 12-13.

во населбата Автокоманда за херојската битка на Гази Баба имаат поинакво предание. Имено, во народното предание местата на војските се заменети. Српската војска е онаа која настапува на Гази Баба, а таму, вкопана во ровови, имало чета на бугарската војска која неколку дена не им дозволувала на српските војски да го преминат ридот. На третиот ден, од четата останале дваесетина војници, но и понатаму не отстапувале. Српскиот генерал кој управувал со нападот на Гази Баба им понудил да се предадат и доколку го сторат тоа, ќе им дозволи со сета воена опрема и она што го имаат со себе да си заминат без никој да им наштети. По ова, војниците се предале, а генералот си го одржал зборот, но направил и повеќе од тоа. Имено, на секој од непријателските војници им дал орден за храброст. Војниците по потекло биле од кочанските, беровските, делчевските села...

Градењето на црквата *Свети архангел Михаил* е поврзано со уредувањето на градот од страна на градските власти. Скопје по Првата светска војна имало гробишта на неколку локации, па било решено да се оформи едно големо, бидејќи прирастот на населението во градот бил навистина голем. Замислата била на новите гробишта да се изгради и црква. Поради ова дошло до дислокација на многу гробови и нивно префрлање на новите гробишта. Градот се грижел и за воените гробишта, како за српските, така и за странските.⁷ Паралелно со овие градски активности српската војска, гледајќи дека француските и британските ексхумирани војници се пренесени во посебни гробишта, пристапила кон ексхумација и префрлање на воените гробови од гробиштата во Гази Баба, Топхана (денес населба Топанско Поле) и од градските гробишта на едно место. На посочените три воени гробишта имало 2.657 гробови, од кои 2.113 биле во Топхана, но само на десетмина од нив им се знаело името.⁸ Според кажувањата на постарите жители на Чаир и Топанско Поле воените гробишта во Топхана биле на ридот каде што денес се протега улицата Дижонска.

Новите воени гробишта биле оформени во 1918 година и се наоѓале во кругот на моторната воена команда на српската војска, оттаму денес произлегува и името на населбата Автокоманда. Локацијата била избрана поради тоа што тогаш се наоѓала на излезот од градот, од десната страна на *Кумановскиот пазар*. На почетокот голем дел од воените гробови бил префрлен на новите гробишта, но голем дел останале и непренесени.

Со доаѓањето на генералот Милан Недиќ, во 1928 година, за командант на Третата армиска област во Скопје, воените гробишта повторно ќе бидат во центар на вниманието на војската. Имено, тој сакал да изгради костурница каде ќе се пренесат останатите воени гробови кои сè уште се наоѓале на

⁷ Алманах *официјалне града Скопје 1918-1928* ..., X.

⁸ *Споменица о Храму Славе*..., 14.

градските гробишта и во околината на градот, а поддршка за ова имал од инженерскиот бригаден генерал Владимир Павловиќ. Неговата идеја ја поддржал и командантот на Граничните трупи, бригадниот генерал Војислав Катаниќ, како и тогашниот Скопски митрополит Варнава, подоцна Патријарх Српски. Митрополитот Варнава успеал да издејствува малата костурница да прерасне во голема црква во која на богослужбите ќе може да присуствува многу народ, а под неа да се наоѓа костурницата. Планот на црквата бил направен од страна на воените инженери, а за нејзина изградба биле одвоени 80.000 динари, донирани од Граничните трупи.

На 19 јуни 1930 година бил осветен камен темелникот за изградба на црквата. Повелбата ставена во темелите, гласи:

„Во имја Оца и Сина и Свјатаго Духа основа се ова спомен црква и костурница палим офицерима, подофицирима, капларима и редовима на бранику Отаџбине, за владање Њ.В. Краља Југославије АЛЕКСАНДРА I, сина достојног блажене памети великог Краља Ослободиоца ПЕТРА I из дома Карађорђевића, а угаони камен освети се и благослови руком Њ. Светости Господина Варнаве митрополита Београдско-Карловачког, архиепископа Пећског и Патријарха Српског.

Месеца јуна 6/9 године 1930

На војничком гробљу у Скопљу

Патријарх Српски ВАРНАВА,

Командант III армиске области

Дивизиски генерал

МИЛАН НЕДИЋ

Начелник инженерије

III армиске области

Бригадни генерал

ВЛАДИМИР ПАВЛОВИЋ

Командант граничне трупе

Пеш. бригадни генерал

ЂОРЂЕ БОЖИНОВИЋ

Војни свештеник скопског

Гарнизона, протојереј

КОМНЕН А. ПОПОВИЋ

Пројектант, инжињер

ХОМЕНКО КОНСТАНТИН“.⁹

⁹ Споменица о Храму Славе..., 21.

Оригиналниот текст на Повелбата е пишуван со букви од Мирослаовото евангелие од XII век. Во текстот на Повелбата не стои името на црквата, но по желба на генералот Недиќ црквата се именувала *Храм Славе*.

Кралот Александар I заедно со неговата сопруга Марија ја посетиле црквата уште додека се градела и во таа прилика во дворот на црквата посадиле два бора. Подоцна овие борови биле ставени под заштита на државата како културно наследство, но некаде на преодот меѓу седумдесеттите и осумдесеттите години на XX век, едниот од двата бора почнал да се суши. Ова, според сведоштвата на тогашните парохиски свештеници Ацо Гошевски и Глигор Дамјановски, им предизвикало големи главоболки. Имено, државните власти вршеле притисок и им се заканувале со затвор на свештениците сметајќи дека тие намерно сакале да ги уништат боровите. Но, откако било утврдено дека дрвото се суши самото од себе, притисоците престанале. Едниот од овие два бора и денес се наоѓа во дворот на црквата.

При оваа посета, кралот Александар I Караѓорѓевиќ одлучил и самиот да стане ктитор на црквата. Негов дар е иконостасот изработен во жолт оникс од еден рудник во близината на Пеќ. Иконостасот стои и денес, а него се наоѓа натписот: „Упокојенија души усопших рабов њвојих воинов за Краља и Ојшечесџво својих положив“. Иконостасот има 13 икони, изработени од руските академски сликари: Дики Иван, Шевцов Иван, Обраснов Борис и барон Мајендорф Никола, а се работени според фрески од светогорскиот манастир Хилендар, Манастирот *Свџи Наум*, како и манастирите во Сопоќани и Старо Нагоричани.

Дозвола за посветување на црквата за вечен помен на кралот Петар и на паднатите борци, како и изгледот на иконостасот биле барани и добиени од Патријархот Варнава.¹⁰

Финансиските средства што војската ги одвоила за изградба на оваа црква биле многу малку за истата да може целосно да се изгради, па за собирање на нови средства биле организирани концерти и најразлични забави и настани во Офицерскиот дом во Скопје. Средства биле донирани и од Министерството за правда и Министерството за војска и морнарица.

Покрај собраните средства од војската и министерствата, најголеми донатори за изградба на оваа црква биле приватни лица. Така, една од камбаните е подарок од госпоѓа Нака Сакиќ од Белград. Камбаната тежела 75 килограми¹¹. Госпоѓата Смиља Марковиќ, жена на полковникот Милорад Марковиќ, донирала голем свеќник кој тежел 90 килограми. Свеќникот де-

¹⁰ *Сџоменица о Храму Славе*..., 23-25.

¹¹ *Сџоменица о Храму Славе*..., 27, 45. Камбанаријата на црквата *Свџи арханѓел Михаил* се наоѓа на северната страна на црквата и архитектонски одговара на неа. При истражувањата за подготовка на овој текст се обидовме да се искачине до камбаните и да

нес се наоѓа во олтарот на црквата и на него може да се стават 7 свеќи. Едниот крак од свеќникот е скршен, а неговата поправка не е направена како што треба. Госпоѓа Боса Јањиќ од Белград, подарила позлатен путир со дискос, копје и платна потребни за подготовка на Света Причест. Госпоѓа Перса Ристиќ, сопруга на артилерискиот мајор Михаил Ристиќ подарила икона на Исус Христос со трнов венец и сребрено кандило кои требало да стојат во Костурницата.

На крајот од *Сѿоменицаѿиѿа* за оваа црква има список на дарители кои донирале готови средства за изградба на оваа црква и од него се гледа дека поголем дел од дарителите се физички лица меѓу кои, судејќи според имињата и презимињата, има и дарители од други религии. Во овој список се наведени вкупно 179 дарители.

Вториот список од книгата ги набројува ктиторите на фрескописот од кои ќе ги издвоиме Скопскиот митрополит Јосиф, кој го финансирал сликањето на фреската *Носење на крстѿоѿиѿ*, според фреската од црквата *Свѿѿиѿ Ѓорѓѿи* во Старо Нагоричане, за што приложил 2.500 динари, а Патријархот Српски Варнава со донација од 4.300 динари бил покровител на фреската *Усѿѿение*. Списокот посочува 76 дарители. Фрескописот на црквата денес не е ист со фрескописот од периодот кога е градена.

Третиот список ги набројува дарителите на движни прилози за потребите на храмот во кои има килими, прекривки за Престолот, одежди, икони, кадилници, свеќници, камбани..., безмалку сѐ што било потребно за богослужение и секојдневно функционирање на црквата. Интересно е што во списокот не е забележано дека некој подарил книги потребни за богослуженијата, но затоа е забележано дека госпоѓа Драга Лучиќ-Жиловиќ на црквата ѝ подарила статуа на кралот Петар.

Кога црквата била завршена, над нејзиниот влез се наоѓала релјефна икона на свети архангел Михаил, заштитникот на *Храмоѿиѿ на славаѿиѿа*. Со текот на времето името *Храм на славаѿиѿа* и костурницата што се наоѓа под црквата, се чини дека се подзаборавени и оваа црква по Втората светска војна народот ја именува само како *Свѿѿиѿ арханѓел Михаил*, а и на антиминсите стои само последново именување.

Во црквата *Свѿѿиѿ арханѓел Михаил* се влегува искачувајќи се по неколку скалила, бидејќи поради Костурницата што се наоѓа под неа, истата е издигната над земја. Во костурницата може да се влезе само од внатрешноста на црквата, нема надворешен влез. Влезот во Костурницата се наоѓа од левата страна во црквата и до неа водат скали кои се симнуваат кон запад и се прекршуваат кон југ под агол од 90 степени. Во дрвените крипти во

ги забележиме натписите на нив, како и нивната големина, но металните скали кои водат до врвот на камбанаријата не беа безбедни.

Костурницата, кои постојат и денес, се наоѓаат коски од 3.200 војници и еден мал ковчег – саркофаг. На некои од криптите стојат запишани имињата на војниците чии коски се наоѓаат во нив, но поголемиот дел од нив се безимени. Од 3.200 војници по име идентификувани се само 238. Свештениците на оваа црква сведочат за многу случаи низ годините кога роднини на војник чии коски се наоѓаат во Костурницата доаѓаат и бараат да ги земат коските на починатиот со себе за да ги погребат во неговиот роден крај, но свештенството не може да им излезе во пресрет на овие барања. Имено криптите и останките на војниците во нив се заштитени како културен споменик и биле под заштита на државата.

Во дворот на црквата се наоѓаат и Британските воени гробишта за чие одржување се грижи Амбасадата на Велика Британија.

Денес малкумина црквата *Свети архангел Михаил* ја поврзуваат со воени гробишта и воена Костурница. Оваа црква денес се наоѓа во срцето на градот и е парохиска црква со братство од петмина свештеници, а во неа се наоѓа и Канцеларијата на архиепископскиот намесник за Северното скопско намесништво. Модерно уредениот црковен двор во кој има мала зоолошка градина со мали домашни животни, езерце со патки, пауни што шетаат и ги пленат погледите на верниците со своите широко раширени пердуви, урбана опрема која потсетува на старата македонска традиција, како и детско игралиште за најмладите е сликата што ќе ја види верникот при посетата на црквата. Во дворот на црквата се наоѓаат и свештеничките канцеларии, сала каде што вежба хорот на црквата, како и крстилницата чиј олтар е посветен на светите лекари и бесребреници Козма и Дамјан. Во дворот има и извор на света вода – параклис посветен на Пресвета Богородица, а веднаш до него се наоѓа изложена камбаната (леана во Солун) од старата соборна црква *Пресвета Богородица*. Скопјани по палењето и ограбувањето на оваа црква од страна на бугарските војски, дел од она што можело да се спаси од огнената стихија го пренеле во останатите скопски цркви. Покрај предмети од црквата *Пресвета Богородица*, во оваа црква се чуваат и предмети од црквата *Свети Мина*. Некои од предметите потекнуваат од XIX век, а како најубав пример за ова се оковите за Евангелие и Апостол кои потекнуваат од 1891 година, од времето на Скопскиот митрополит Теодосиј Гологанов (Слики 2-6).

Слика 2. Предна корица од Евангелие (1891).

Слика 3. Оков на задната корица од Евангелие (1891).

Слика 4. Детал од предна корица на Евангелие (1891).

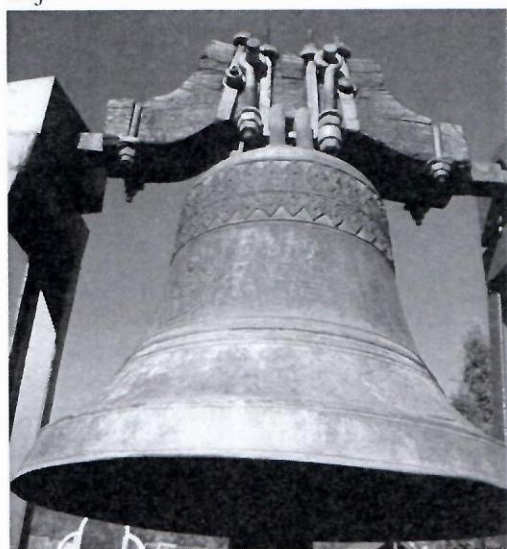

Слика 5. Предна корица од Апостол (1891).

Слика 6. Задна корица од Апостол (1891).

Во прилог презентираме фотографии од неколку предмети од други цркви што сè уште се чуваат во музејот на црквата *Свети арханџел Михаил*. Дел од овие предмети и денес се употребуваат за црковни потреби. Поголемиот дел од вредните предмети е пренесен во Музејот на Скопската епархија.

Слика 7. Камбаната на црквата *Пресвета Богородица* во дворот на црквата *Свети арханџел Михаил*, подарок од целиот скопски еснаф.

Слика 8. Деталј од камбаната.

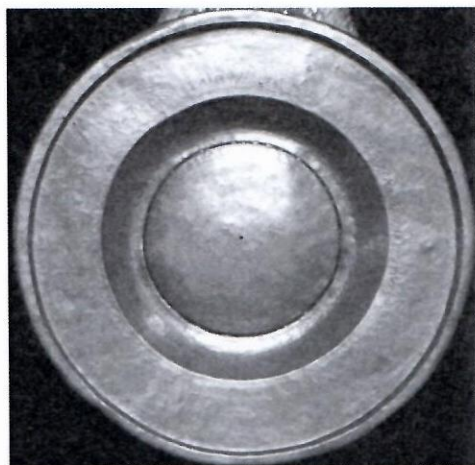
Слика 9. Престолен крст од црквата *Пресвета Богородица*, подарен од семејството Штерју Димитрови (6 април 1942 година).

Слика 10. Дискос од црквата *Свети Мина* (1906), непознат дарител.

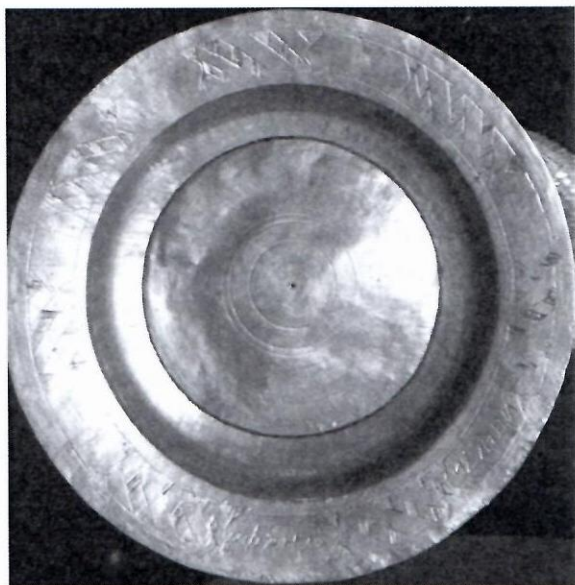
Слика 11. Дискос од црквата *Свети Мина* (1906), подарок од Никола.

Слика 12. Дискос, подарок од казаницја Глиѓор за манастир, не е запишано името на манастирот.

Слика 13. Дискос, дар за покоен Димитрија Трајко (1882), нема на која црквата е подарен.

Слика 14. Дискос, дар од *еснафои* (1879), запишано е и името на еснафот, но тешко е да се прочита.

ДЕЈАН БОРИСОВ

НОВИТЕ СКОПСКИ ЦРКВИ НА ПОЧЕТОКОТ ОД XX ВЕК

(Прв дел: *Свети Мина и Храм Славе*)

Резиме

Во првите децении од XX век доаѓа до заживување на црковното градителство во градот Скопје, при што биле изградени пет нови цркви. Текстот претставува *прв дел* од проучувањето на историјата на скопските цркви градени во првите децении од XX век и се занимава со црквите *Свети Мина* во Пајко Маало и *Свети архангел Михаил* во населбата Автокоманда. Презентирани се нови податоци за истите, како и размислувања за некои настани поврзани со нив. Во текстот се презентирани ексклузивни фотографии од црковни предмети што им припаѓале на овие цркви.